

De ziel en de letter¹

H. CORTHALS

SAMENVATTING In 2003 verschenen bij kwaliteitsuitgeverij Van Oorschot in Amsterdam de essaybundel *Twee ambachten* van Rutger Kopland/R.H. van den Hoofdakker en de roman *Strikt van Minke Douwes*. *Twee schrijvende psychiaters: de een inmiddels alom bekend en gelauwerd, de ander een volstrekt nieuw gezicht in de Nederlandse literatuur*. Deze twee boeken vormen de aanleiding tot dit essay over psychiatrie en literatuur, waarin wordt getracht een antwoord te vinden op de vraag wat de psychiatrie en de literatuur voor elkaar zouden kunnen betekenen. Er blijken raakvlakken, grens- of overlapgebieden tussen de psychiatrie en literatuur die om geheel verschillende redenen de moeite van het bestuderen waard kunnen zijn en in wisselende mate betekenissen dragen.

[TIJDSCHRIFT VOOR PSYCHIATRIE 48(2006)7, 515-524]

TREFWOORDEN Douwes, Kopland, literatuur, psychiatrie

De menselijke psyche is de oorsprong van alle kunsten en wetenschappen. Kunst – in dit geval literaire kunst – en psychologie zijn dan ook haast een obligaatsbegrippenpaar. Er valt te twisten over de vraag vanuit welk psychologisch perspectief de literatuur benaderd dient te worden en hoe de literatuur een bron van kennis kan zijn voor de psychologie. De specifieke vorm van literatuurwetenschap die zich hiermee bezighoudt is de literatuurpsychologie. De studie van de literatuur met behulp van psychologische inzichten en begrippen is al zo oud als de literatuur zelf en beleeft een bloeiperiode in de romantiek (ca. 1780–1850), als in de kunst en letteren de nadruk komt te liggen op het primaat van het persoonlijk ervaren gevoel van de (scheppende) mens. Toch kunnen we in strikt wetenschappelijke zin pas van literatuurpsychologie spreken na het ontstaan van de dieptepsychologie tegen het einde van de negentiende eeuw, waarna zij zich langzaam ontwikkelt tot een zelfstandige theoretische stroming (zie bv. Wellek & Warren 1974).

De literatuurpsychologie maakt onderscheid

tussen verschillende, elkaar niet uitsluitende, benaderingswijzen of richtingen: de biografische richting, de psychologische typering van de homo scriptor, de psychoanalytische richting, de archetypisch-mythische richting en de receptiepsychologie.

Sommigen beschouwen literaire kunst in hoofdzaak als het product van een individuele schepper en verbinden daaraan de conclusie dat literatuur voornamelijk onderzocht moet worden aan de hand van de biografie en de psychische structuur van de schrijver. Centraal hierbij staat de relatie tussen leven en werk. Dit is de *biografische richting*.

Bij de psychologische typering van de homo scriptor gaat het om de vraag naar het wezen, naar de aard van de literaire kunstenaar dan wel het literaire genie en in het verlengde daarvan het wezen van het creatieve proces.

De psychoanalyse heeft in navolging van Freud altijd nauwe relaties onderhouden met de literatuur, al was het alleen maar omdat schrijvers uitbeelden of voelbaar maken wat de analyticus wil

doorgronden: het innerlijke leven. De psychoanalyse van de literatuur richt zich vooral op het onderzoek van onbewuste fantasieën, van hun functie in het creatieve proces en in dat van de literaire receptie.

Voortbordurend op het gedachtegoed van Jung gaat het bij de archetypisch-mythische richting om de eeuwige, typische en universele aspecten van het literaire werk – de archetypische symbolen en mythische patronen als uitdrukkingvormen van het collectieve onbewuste.

De receptiepsychologie richt zich in het bijzonder op de leesreacties en tekst-verwerkingsprocessen van lezers van literaire kunst.

Gelet op haar object kan de literatuurwetenschap niet zonder de wetenschappelijke psychologie om een intuïtieve of huisbakken vorm van psychologie te vermijden. De psychoanalytische methode is tot op heden de meest vruchtbare gebleken. Toegepast op de literatuur is zij bij uitstek geschikt om het unieke of universele in een persoon of werk, dan wel het creatieve proces zelf begrijpelijk en inzichtelijk te maken.

Bij het proces van psychologisering van literaire kunst en vooral van haar schepper zullen wetenschappers en kunstenaars elkaar niet altijd even gemakkelijk vinden. Sterker nog, het overgrote deel van de schrijvers wijst een analyse van hun werk – laat staan van hun leven – af. Analyseren betekent voor hen doorgaans een inperking, omkering, verschuiving of vernietiging van betekenis en verbanden. Liever laten zij alle mogelijkheden open, zodat iedere lezer daar zelf uit kan kiezen.

Toch kan de literatuurwetenschap niet om de psychologie heen, al was het maar omdat in elk werk psychologische premissen en implicaties aanwezig zijn. Sommigen vinden dat literatuur voornamelijk onderzocht moet worden aan de hand van de biografie en de psychische structuur van de schrijver. Anderen zoeken de belangrijkste determinanten van de literaire schepping in het institutionele leven van de schrijver, in economische, sociale, politieke en religieuze omstandigheden, kortom: in zoiets als de tijdgeest. De schrijver

wordt nu eens naar de voorgrond geschoven, dan weer naar de achtergrond. Niettemin blijft hij de duidelijkst aanwijsbare ‘oorzaak’ als schepper van een literair kunstwerk. Een verklaring vanuit de persoonlijkheid en het leven van de schrijver is dan ook een van de oudste en meest toegepaste methoden binnen de literatuurwetenschap.

Problematisch verband Hoewel een strikte afbakening van het psychologische en psychiatrische domein niet mogelijk is, zal een koppeling van de begrippen literatuur en psychiatrie als regel en in het bijzonder buiten het psychiatrische domein veel weerstand oproepen. Schrijvers of hun geestesproducten worden niet graag voor gek of gestoord versleten. Geen ander heeft dat beter begrepen dan de emeritus hoogleraar psychiatrie en dichter R.H. van den Hoofdakker/Rutger Kopland. De dichter en de gek, schrijvers en krankzinnigen, literatuur en waanzin, hebben niets met elkaar gemeen, zo blijft hij ons in zijn essaybundel(s) voorhouden. Veronderstelde overeenkomsten zijn gebaseerd op een romantische visie, zowel op de kunstenaar als op de psychiatrische patiënt: beiden worden gezien als romantische helden, onaangepast en onbegrepen, levend in isolement en eenzaamheid, maar in het bezit van een sleutel die toegang biedt tot een voor anderen onbekende, mysterieuze of mystieke, boven- of buitennatuurlijke wereld waarin de suïcide opklinkt als een romantisch slotakkoord. De psychiater-practicus weet wel beter. Zijn patiënten hebben het isolement niet uit vrije wil gezocht. Zij zitten gevangen in de beperkingen die de psychiatrische stoornis hun oplegt. Hun taal is geen geheime tekentaal afkomstig uit het onbewuste, maar de ongeunstelde vorm van een gemankeerd uitdrukkingvermogen en een defect gestel.

Het is aannemelijk dat Rutger Kopland in de literatuur niet zo goed zou hebben kunnen overleven als hij een andere opstelling had gekozen; juist hij moest een onderling verband wel heel ver van zich af werpen, waar hij dichter en psychiater min of meer tegelijkertijd belichaamde. De vraag naar

een mogelijke relatie tussen zijn dichterschap en zijn ambacht als psychiater heeft hem niettemin al tientallen jaren achtervolgd. Hoewel hij bij het ouder worden zijn antwoorden wat milder lijkt te formuleren, wil hij toch nog altijd weinig weten van een onderlinge relatie tussen 'literatuur en psychiatrie'. Een dergelijk verband wijst hij onder meer af op grond van het feit dat naar zijn mening een kunstwerk bij voorkeur los van zijn maker moet worden gezien, een mening die aansluit bij die van vele schrijvers.

De psychiater die zijn essays goed leest kan zich niet aan de indruk onttrekken dat Kopland met betrekking tot de gestelde vraag juist dan het psychiatrische en literaire domein niet in algemene maar in persoonlijke termen formuleert. In zijn essays zoekt hij in dezen steeds naar de polaire tegenstelling tussen de schrijver en de gek. Schrijvers zijn doorgaans niet gek, nee, maar biografen evenmin. En iedere biograaf is van mening dat leven en werk niet zonder meer te scheiden zijn; ook Kopland zal niet aan zijn biografen weten te ontkomen.

Het romantische concept is mijns inziens slechts een van de mogelijke verbanden die er al dan niet tussen literatuur en psychiatrie zijn te leggen. In dit artikel worden twee andere verbanden geëxploreerd. Ten eerste kan het de moeite lonen onderzoek te doen naar beschrijvingen van psychiatrische patiënten dan wel naar gestoord gedrag in de belletrise, waar de schrijver als vrijdenker niet gehinderd wordt door allerlei wetenschappelijke concepten en betrekkelijk onbevooroordeeld tracht te begrijpen, observeren en beschrijven. Ten tweede zouden beschrijvingen van psychiatrische aandoeningen bij auteurs ons mogelijk iets kunnen leren over de relatie tussen persoonlijkheid en stoornis enerzijds en literaire tekst anderzijds.

Psychiatrische patiënten en stoornissen in de literatuur De fenomenologisch geïnteresseerde en literair geïnteresseerde psychiater (of andere lezer) kan in de literatuur de voorwetenschappelijke vorm aantreffen van de psychologische dan

wel klinisch-descriptieve methode.

Het is op zich geen grote opgave om bij elke diagnostische rubriek een passend(e) roman (toneelstuk of gedicht) in de literatuur te vinden. En misschien zou het ook wel de moeite lonen een dergelijke lijst op te stellen om artsen in opleiding naast de verplichte vakliteratuurlijst aan te bieden, als tegenwicht tegen de huidige verzakelijking, informatierreur en fantasieloze rubriceringsdrift binnen ons vakgebied. In de moderne vakliteratuur ontbreekt het veelal aan een goede beschrijving van de belevingswereld van de patiënt met een specifieke psychiatrische aandoening; de onderlinge samenhang van bepalende factoren binnen een specifieke context dreigt verloren te gaan achter digitale, wetenschappelijk gefundeerde informatie, die op zich waardevol is, maar het doorgaans niet mogelijk maakt de individuele patiënt met zijn stoornis ook daadwerkelijk te begrijpen. In dit verband kan de literatuur uitstekende diensten bewijzen aan de gedragswetenschapper en betekenisvolle analoge informatie aanleveren.

Een van de weinigen die zich bij mijn weten wat breder met het thema geestesziekte in de literatuur heeft beziggehouden is Simon Vestdijk, niet toevallig arts van beroep en zelf meermalen geteisterd door ernstige depressies; hij kende uit eigen ervaring de werking van antidepressiva en elektroconvulsietherapie. In 1964 verscheen zijn essaybundel *De zieke mens in de romanliteratuur*; het zesde essay gaat specifiek over het thema psychiatrie en romanliteratuur. Vestdijk trachtte daarin aan te tonen dat een nadere bestudering van wat hij de 'psychopathologische roman' noemt tot een teleurstelling leidt, die ongeveer recht evenredig is met het aantal pogingen dat in deze richting is gedaan. In de huidige tijd valt te denken aan de vele mislukte pogingen om de meervoudige persoonlijkheidsstoornis in de literatuur (of film) vorm te geven. Deze stoornis is niet voor niets later weer omgedoopt tot dissociatieve identiteitsstoornis.

Vestdijk noemde drie oorzaken voor de bescheiden opbrengst van de geslaagde psychopathologische roman (ook wel literaire pathografie

genoemd). Als eerste noemde hij de onmiskenbare achterstand van de psychopathologische roman ten opzichte van de klinisch-descriptieve psychiatrie. Voorts wees hij op de neiging tot romantisering en overdadige literaire schildering van gestoord gedrag. Ten slotte beschreef hij de vloeiende overgangen van normaal naar gestoord gedrag en omgekeerd, die voor liefhebbers van een overzichtelijke indeling (zoals wij psychiaters beroepshalve moeten zijn) weinig bruikbaar zijn.

Van psychiatrische zijde kan een beschrijving van patiënten of stoornissen op ten minste twee manieren worden aangepakt: van buitenaf, door het gedrag, mondelinge en schriftelijke uitingen in het oog te vatten, en van binnenuit, door inleving in deze door observatie verkregen gegevens. Met opzet wordt hier de dieptepsychologische benadering niet genoemd, omdat dit geen descriptieve methode is, maar een beschrijving volgens een vooropgezet theoretisch denkraam. Daar is op zich niets op tegen, zolang men zich maar realiseert dat de dieptepsychologie geen onbevangen beschrijving toelaat. Datzelfde dieptepsychologische kader kan natuurlijk ook belangrijke aanvullende betekenissen blootleggen.

Moeten wij nu veronderstellen dat de romanschrijver hier in het voordeel of nadeel staat tegenover de psychiater? Het lijkt mij dat hij op het gebied van de inleving iets voor heeft, omdat hij als vrijdenker niet gehinderd wordt door nosologische concepten en bovendien begiftigd is met een rijke fantasie. Ook in de beschrijving zelf is de schrijver als kunstenaar natuurlijk sterk in het voordeel. Maar hoe komt de schrijver aan zijn schizofrene hoofdpersoon? Nu leven er tegenwoordig vast meer patiënten met schizofrenie op straat dan in de tijd van Vestdijk en een schrijver als Bernlef heeft ongetwijfeld heel wat demente ouderen kunnen opzoeken voordat hij *Hersenschimmen* (1984) schreef; feit blijft dat de psychiater hier onmiskenbaar in het voordeel is door de grote aantallen patiënten die hij heeft leren observeren en behandelen. Het kan zijn dat een schrijver een enkele psychiatrische patiënt in de familie heeft, maar verder is hij toch vooral aangewezen op zijn

eigen bedenksels, gevoed door verhalen en vakliteratuur, die hij niet altijd goed zal kunnen beoordelen.

Een schrijver krijgt niet zomaar toegang tot de binnenwereld van de psychiatrie of hij moet er om dwingende redenen zelf opgenomen worden. Jan Arends schreef er *Keefman* (1972), August Willemsen *De Val* (1991), Geerten Meijning *Tussen mes en keel* (1997), Rogi Wieg *Kameraad scheermes* (2003). Maar het overgrote deel van de schrijvers die zelf met 'de psychiatrie' werden geconfronteerd, schreef er niet of slechts indirect over. Met een versterking van het autobiografische en subjectivistische element in de moderne literatuur lijken ook hier steeds meer grenzen te vervagen of taboes te verdwijnen.

Al bij een simpele beschrijving van buitenaf, dus van uiterlijk gedrag, kan de schrijver van een psychopathologische roman op een dwaalspoor geraken, want niemand heeft hem geleerd wat wezenlijk en wat bijkomstig is. Hier stuiten wij op het vorm-en-inhoudprobleem zoals de psychiater Plokker dat heeft uitgewerkt voor de beeldende kunst in zijn proefschrift *Geschonden beeld* (1962) – het is mijns inziens evenzeer van toepassing op literaire kunst. Bij de bestudering van afwijkend gedrag is de psychiater niet alleen op zoek naar de inhoud, maar vooral ook naar de vorm, het patroon of de context van een bepaald symptoom of gedrag. Die leert hij kennen door vele malen soortgelijk gedrag te observeren. De schrijver nu zal eerder geneigd zijn zich in de inhoud van het gedrag van één individu te verdiepen met als risico dat hij daarbij de vorm uit het oog verliest. Het probleem van vorm en inhoud speelt dan wellicht ook sterker daar waar de stoornis zich verder af beweegt van de normaliteit of de dagelijkse werkelijkheid.

Er is echter ook een aantal prototypische geslaagde pogingen in de wereldliteratuur te vinden. Rümke liet zijn arts-assistenten vooral de grote Russische schrijvers uit de negentiende eeuw lezen, in het bijzonder Dostojewski; beroemd is natuurlijk diens roman *De dubbelganger* (1968). Juweeltjes van verhalen van diverse Russische auteurs rond het thema schizofrenie zijn te vinden in

de bundel *De 43ste april* (Timmer 1961). Voor schizofrenie kunt u ook terecht bij Sartre ('De kamer' in de verhalenbundel *De muur* 1962), Klaus Mann (*Het getraliede venster* 1963) of Hugo Claus (*Omtrent Deedee* 1963). Voor depressies hoeft men minder ver te zoeken. Meer dan bekend zijn *Van de koele meren des doods* (1935) van (de schrijver en psychiater) Frederik van Eeden en *Eline Vere* (1889) van Louis Couperus. Rümke (1964) schreef een studie over het eerste boek, *De Jonghe* (1991) over het tweede.

Voor de verslavingen kunt u bij zeer veel schrijvers terecht. Voor de alcohol eerst en vooral bij Malcolm Lowry (*Onder de vulkaan* 1966; *Maanzuur* 1984), maar ook bijvoorbeeld bij Van der Heijden (*Advocaat van de hanen* 1990; *Asbestemming* 1994); voor de drugs onder meer bij De Quincy, Boelgakov, Baudelaire, Cocteau, en Burroughs (*Junkie* 1970). Voor de nicotine komt u vroeg of laat uit bij Italo Svevo (*Bekentenissen van Zeno* 1979). Voor anorexia nervosa volstaan verwijzingen naar Simone de Beauvoir (*Een wereld van mooie plaatjes* 1979) en Franz Kafka (*Een hongerkunstenaar* 1977) of in de moderne Nederlandse literatuur naar het werk van Manon Uphoff: zij leed tien jaar lang aan genoemde aandoening en schreef daar openlijk over in het tijdschrift *Opzij*. Een schitterend literair juweel over de belevingswereld van de geperverteerde mens is *Bekentenissen van een gemaskerde* van de Japanse schrijver Mishima (1981).

Een nadere opsomming van schrijvers en boektitels zou onvoldoende recht doen aan hun betekenis binnen het hier gestelde kader. Goed werk – over de volle breedte van de geneeskunde – is in dezen verricht door Bremer & Brink in Groningen (1989); verder mag verwezen worden naar de nog niet zolang geleden verschenen bundel essays over literatuur en geneeskunde *Ziektebeelden* (Meulenberg e.a. 2002), waarin ook verschillende psychiatrische beelden aan de orde komen.

Beschrijvingen van psychiatrische aandoeningen bij auteurs Dat de persoonlijkheid van de schrijver en zijn werk los van elkaar betekenissen dragen die niet uit elkaar te verklaren of te begrijpen zijn, is als regel het standpunt van de schrijver.

En dat gaat voor de lezer tot op zekere hoogte ook op. Dat echter de een en het ander iets met elkaar van doen hebben, wordt ook buiten de wereld van gedragswetenschappers niet betwijfeld.

Voor al van psychoanalytische zijde bestaat van oudsher veel interesse in de bellettrie en de schrijver daarachter. Freudiaanse scholen hebben wel naar voren gebracht dat alle kunstenaars ontwikkelingsgestoorde persoonlijkheden zijn met kenmerkende infantiele, auto-erotische trekken. Als dat al waar is voor de kunstenaar als mens, lijkt het zeker niet van toepassing op de mens als kunstenaar. Bovendien moet in eigen boezem erkend worden dat veel psychoanalytische beschouwingen over schrijvers en literatuur buiten het eigen vakgebied weinig erkenning hebben gevonden. Geheel los daarvan heeft het psychoanalytische gedachtegoed wel degelijk veel voor de literatuur betekend. Denk maar aan het associatieve proces van schrijven in *De golven* van Virginia Woolf (1985) of het laatste hoofdstuk van *Ulysses* van James Joyce (1994). Maar vooral ook omgekeerd heeft de literatuur veel betekend voor de psychologie en psychiatrie: geen Freud zonder Goethe, geen Jung zonder Hesse. Daarentegen nam de schrijver Vladimir Nabokov in vrijwel elk boek de kans te baat ferm uit te halen naar de 'kwakzalver uit Wenen'; de schrijver van *Lolita* (1994) was immers geen pedofiel!

Pogingen om psychiatrische aandoeningen of fenomenen bij literaire kunstenaars te beschrijven zijn zowel door psychiaters als door schrijvers ondernomen. Het gaat daarbij in de regel om reconstructies, de persoon in kwestie ligt al jaren (decennia of eeuwen) in zijn graf en de hypothesen en conclusies zijn nooit meer aan de werkelijkheid te toetsen. De psychiater Verbeek schreef een aantal imposante pathografieën, onder meer over Arthur Rimbaud (1957) en Franz Kafka (1984). Verbeek concludeerde dat Rimbaud geleden moet hebben aan schizofrenie, maar binnen de staande literaire biografieën is deze conclusie nooit overgenomen of zelfs maar serieus besproken. Bij Kafka stelde Verbeek 'postuum' de diagnose anorexia nervosa. Thomas Caramagno deed een interes-

sante poging om de manisch-depressieve psychose, waaraan Virginia Woolf zou hebben geleden, in kaart te brengen. In zijn boek *The Flight of the Mind* (1992) rekent hij af met de traumatheorieën die met name vanuit feministische hoek rond haar zijn ingebracht. De belangrijkste Woolf-biografe, Hermione Lee, is evenwel nog altijd niet overtuigd van de inmiddels door vele psychiaters gesteunde diagnostische hypothese.

Een waarlijk indrukwekkend pathografisch naslagwerk, dat vol staat met de meest excentrieke psychopathologische wetenswaardigheden, is het Duitse standaardwerk *Genie, Irrsinn und Ruhm* van Lange-Eichbaum (1985/1996). U vindt er de zogeheten pathogrammen van vele grote kunstenaars, wetenschappers, politieke en religieuze leiders in terug. Een buitengewoon bizar boek: men schaamt zich nogal eens plaatsvervangend als de psychiater-pathograaf zijn diagnose post factum en post mortem in het openbaar uitspreekt over personen die hij zelf nooit in levenden lijve heeft ontmoet.

Een Nederlandse schrijver die op pathografisch gebied baanbrekend werk heeft verricht is Jeroen Brouwers. In zijn onderzoek *De laatste deur* (1983) beschrijft hij de levens van een groot aantal Nederlandstalige auteurs die door suïcide om het leven zijn gekomen. Brouwers komt tot een aantal interessante conclusies. Zo komt zelfmoord onder schrijvers of dichters niet meer voor dan gemiddeld in de populatie. Dit in contrast met het relatief grote aantal psychiaters dat zelfmoord pleegt – in de eerste plaats de kenner van het zelfmoordvraagstuk Speijer zelf, samen met zijn vrouw. Een andere ontdekking die Brouwers doet is dat vrijwel alle schrijvers die zelfmoord hebben gepleegd dit thema eerder in hun werk hebben beschreven, soms akelig nauwkeurig overeenkomend met de uiteindelijke vorm waarin hij of zij zich later zou suïcidieren. ‘Nog één stap en ik ben pap’ schreef Jan Arends in een gedicht; hij eindigde zijn leven met een suïcidale sprong uit het raam van zijn woning in Amsterdam.

Daar waar de psychopathologie geleidelijk overgaat in wat wel de normaliteit wordt genoemd, gaat de pathografie geleidelijk over in de

biografie. Een van de boeiendste biografieën van een letterkundige met een buitengewoon sterk ontwikkeld psychologiserend vermogen is naar mijn smaak de biografie van Douglas Day over de schrijver Malcolm Lowry (1974). Ook dit in alcohol gedrenkte leven eindigde in een suïcide – of, zoals het de volgende ochtend in een Engelse krant werd genoemd: *death by misadventure*.

Het ligt niet erg voor de hand te veronderstellen dat een psychiatrische aandoening een patiënt tot schrijver maakt. Dat sommige mensen pas gaan schrijven nadat hun groot leed is overkomen en schrijvers doorgaans ruim putten uit de bronnen van hun ellende, is van een geheel andere orde. Creativiteit komt niet zozeer tot uiting dankzij een ziekte, maar veeleer ondanks de ziekte. Dat neemt niet weg dat sommige schrijvers aan psychiatrische aandoeningen lijden als ieder ander en dat dit hun schrijverschap sterk kan beïnvloeden. Twee aansprekende voorbeelden in de Nederlandse literatuur zijn Jan Arends en Maarten Biesheuvel. Beiden hebben over hun ziekte geschreven in meer of minder herkenbare vorm, beiden zagen het psychiatrisch ziekenhuis meermalen van binnen. Eerder vielen in dit verband al de namen van Geerten Meijsing, Simon Vestdijk, Rogi Wieg en August Willemsen.

Terecht geprezen is het verhaal *Keefman* van Jan Arends (1972), dat in de verte doet denken aan *Dagboek van een gek* van Gogol (2001). Als geen ander gunt Jan Arends ons een kijkje in de belevings- en ervaringswereld van de psychiatrische patiënt – een buitenkans ons door de literatuur geboden. Wat aanvankelijk (alleen) een aanklacht is tegen de psychiater, de inrichting en de samenleving als geheel, wordt gaandeweg (ook) meer en meer een illustratie van het eigen onvermogen dat mede bepaald wordt door de psychiatrische aandoening waaraan de hoofdpersoon in het boek, Keefman, het alter ego van de schrijver, lijdt. Keefman zit uiteindelijk opgesloten in zijn eigen gedachtewereld. En weinigen die dit zelf ervaren hebben, hebben dit zo indrukwekkend weergegeven of – gevangen in hun psychische beperkingen – kunnen weergeven.

Frederik van Eeden raakte aan het einde van zijn leven dement maar bleef in zijn dagboeken doorschrijven, zodat het ziektebeeld heel goed van binnenuit te volgen blijft. De stijl van de schrijver in het beginstadium van zijn dementie toont overigens opvallend veel overeenkomsten met de laatste bladzijden uit het boek *Hersenschimmen* van Bernlef, waarin de hoofdpersoon aan dementie lijdt. De dichter Jean Pierre Rawie dronk zich bijna dood, belandde met een ernstige levercirrose op de intensive care en droeg een gedichtenbundel aan deze afdeling op (1982). In de VS is het de psycholoog en hoogleraar psychiatrie Kay Redfield Jamison (2005) die veel publiceert over de relatie tussen de manisch-depressieve stoornis en het kunstenaarschap. Zij lijdt zelf aan de ziekte en heeft trachten aan te tonen dat deze relatief vaker aangetroffen wordt onder kunstenaars.

De naam Virginia Woolf viel al eerder; zij leed aan ernstige stemmingswisselingen en heeft daar veel over in haar boeken verwerkt. In haar brieven en dagboeken – en die van haar man Leonard Woolf – is het verloop van haar stemmingsleven redelijk nauwkeurig te volgen alsook de wijze waarop zij daarmee omging in een tijdvak waarin effectieve psychofarmaca nog niet voorhanden waren. Aan het eind van haar leven liep zij psychotisch-depressief het water en de dood in. Van een aantal bekende grote schrijvers of dichters is bekend dat een psychotische aandoening een einde heeft gemaakt aan hun literaire carrière, nog voor het einde door de dood. Een paar namen slechts: Walser, Hölderlin, Nietzsche, Artaud.

Als een schrijver aan een stoornis lijdt zou dat theoretisch tot een ‘gestoorde tekst’ kunnen leiden. Dit verband is natuurlijk veel minder eenduidig dan wel wordt gesteld. De taaluitingen van vooral psychotische patiënten zijn op zijn minst bijzonder te noemen. Belangrijke kenmerken van schizofrene taal zijn onder meer: gewrongenheid, gekunsteldheid, de eindeloze en naar het lijkt zinloze herhalingen, ondoelmatige verbuigingen, hoogdravendheid, bombastisch taalgebruik, neologismen, concretismen en vreemde klankbeelden. Neergeschreven kunnen zij soms een bijzon-

dere ervaring teweegbrengen. Maar is het ook literaire kunst?

De eigenaardigheden van het spreken en schrijven van psychiatrische patiënten werden lange tijd vooral gezien als uiting van een stoornis of defect. In deze negatieve beoordeling kwam verandering in de jaren twintig van de vorige eeuw door onderzoeken van de psychiater en kunsthistoricus Prinzhorn (Gercke & Jarchov 1980) en anderen, die wezen op de overeenkomsten tussen moderne kunst en sommige beeld- en taalproducten van psychiatrische patiënten. Voor het eerst werd aan schilderijen, tekeningen en in mindere mate ook aan gedichten en andere teksten van psychiatrische patiënten een artistieke waarde toegekend. Dit in het verlengde van zulke antinaturalistische stromingen in de kunst als het expressionisme, surrealisme en kubisme.

Verondersteld is wel dat de schizofrene schrijver eerder uitvoerder is van primaire psychische mechanismen (zoals verdichting en verschuiving), terwijl de literaire schrijver deze mechanismen (in meer of mindere mate) beheerst en als kunstmiddelen inzet waardoor een secundaire bewerking ontstaat die, althans in principe, een grotere verstaanbaarheid mogelijk maakt. Tussen de uiteindelijke teksten als zodanig kan een verregaande esthetische gelijkheid bestaan, hoewel dat allerm minst betekent dat de teksten op dezelfde werkelijkheid betrekking hebben. In 1982 kwam een themanummer uit van het literaire tijdschrift *Raster* met de titel *Gestoorde teksten*. Een unieke bundel over dit onderwerp, verzameld en commentarieerd door de schrijver J.F. Vogelaar. Genie en waanzin komen hier tekstueel soms angstvallig dicht bij elkaar. En juist hier loopt de psychiater gemakkelijk in de val die voor hem is opgezet: de schrijver te diagnosticeren aan de hand van zijn talige producten. Tussen schrijven en schrijver ligt nog altijd een hele wereld.

In Nederland zijn het vooral de psychiaters Van Ree (*Schizoforme syndromen en psycholinguïstiek* 1975) en De Kroon (*Taal en psychose* 1993) geweest die zich met (de betekenis en de zin van) gestoorde teksten hebben beziggehouden. In Zwitserland

heeft de psychiater Navratil (1976) de aandacht gevestigd op allerlei schizofrene kunstvormen. Een beroemd voorbeeld in dezen is de schizofrene dichter en schilder Adolf Wölfli.

Tot slot In bovenstaande heb ik proberen aan te geven dat er raakvlakken, grens- of overlapgebieden zijn tussen de psychiatrie en literatuur die om geheel verschillende redenen de moeite van het bestuderen waard kunnen zijn en in wisselende mate betekenissen dragen.

De bijdrage van het psychoanalytisch gedachtgoed aan de literatuur (en omgekeerd) is onmiskenbaar groot geweest (Goethe, Freud, Jung, Hesse, Woolf, Joyce, enz.). De invloed van de pathografie van wetenschappelijke auteurs van psychiatrische/psychologische origine (bv. Rümke, Verbeek, De Jonghe) lijkt, terecht of onterecht, uiterst beperkt gebleven. De betekenis van de literatuur voor 'de psychiatrie' zou zeker heden ten dage zeer groot kunnen zijn, getuige het toenemende aantal boeken dat psychiatrische problematiek 'van binnenuit' aan de orde stelt en zo een waardevolle aanvulling kan zijn op de reguliere psychiatrische vakliteratuur.

Psychiaters, psychologen en psychotherapeuten lijken doorgaans meer van literatuur te houden dan schrijvers van psychotherapie, psychologie en psychiatrie. Dat vertaalt zich niet alleen in een groot aantal liefhebbers van literatuur onder psychiaters (psychologen en psychotherapeuten), maar ook in een relatief groot aantal schrijvers onder psychiaters resp. schrijvende psychiaters. Verwezen mag onder meer worden naar een themanummer van het *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* over schrijvende artsen, dat verscheen in september 1986. Daartussen waren minstens vier psychiaters te vinden: Frederik van Eeden, M. Vasalis (pseudoniem van de kinderpsychiater Margaretha Drooglever Fortuyn-Leenmans), Rutger Kopland (pseudoniem van de emeritus hoogleraar psychiatrie R.H. van den Hoofdakker) en, minder bekend wellicht, Frank Koenegracht. Opvallend genoeg onder hen drie dichters. Inmiddels is de Nederlandse poëzie niet meer denkbaar zonder

Vasalis en Kopland; van Frank Koenegracht verscheen in 2003 een fraai blauwgebonden keuze uit zijn werk als *Vroege sneeuw*.

En opeens was daar in 2003 Minke Douwes (pseudoniem van Grietje Sietsche ofwel Greet Kuipers, als psychiater werkzaam in Tilburg) met Strikt, een in meerdere opzichten uitzonderlijk boek, uitgegeven in de goede traditie van Van Oorschot, niet toevallig wellicht ook de uitgever van Kopland en Vasalis. Niet alleen de schrijver van dit boek is psychiater, ook verteller en hoofdpersoon Idske Wolters is dat. Een jaar uit haar leven telt 837 bladzijden over lesbische liefde, psychoanalyse, crisisdienst, film, muziek, literatuur, poezen en alleen leven in een huisje aan de dijk. Ongemeen detaillistisch van opzet en daarmee in goed gezelschap van toegewijde schrijvers als Vogels en Voskuil laat zij de lezer als door een sleutelgat kijken in haar dagelijks leven en werk, van woonkamer naar slaapkamer naar therapiekamer. Juist het sleutelgateffect van het boek doet je blijven doorlezen tot je zeker weet dat Idske het boek is geworden dat zij zelf wilde zijn. Als geneesmiddel tegen de liefde, die bezwijkt als men er twee hele levens op stapelt.

Strikt is ook het verhaal geworden van een hele generatie jonge psychiaters die in het begin van de jaren negentig opgeleid werd en zich dwars tegen de verzakelijking van de tijdgeest (en de psychiatrie) in een weg zocht naar de diepere betekenislagen van de steeds vaker digitaal aangeboden werkelijkheid. Daar zijn heel veel woorden voor nodig gebleken, en niet één is er te veel.

NOOT

1. Bovenstaande tekst verscheen in april 2006 in een omgewerkte en uitgebreidere vorm samen met de verzamelde gedichten van de schizofrene dichter Arno Breekveld onder de titel *Zwart* uit de *wondermond* bij uitgeverij Candide te Amsterdam; en wordt met toestemming gepubliceerd.

LITERATUUR

- Arends, J. (1972). *Keefman*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Beauvoir, S. de. (1979). *Een wereld van mooie plaatjes*. Houten: Agathon.
- Bernlef, J. (1984). *Hersenschimmen*. Amsterdam: Querido.
- Bremer, G.J., & Brink, M.J. (1989). *Nederlandse belletristiek over ziek-zijn. Een voorlopige bibliografie*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Brouwers, J. (1983). *De laatste deur*. Amsterdam: Arbeiderspers.
- Burroughs, W. (1970). *Junkie*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Caramagno, T. (1992). *The Flight of the Mind*. Berkely: California Press. (zie ook Caramagno, T. (2004) over V. Woolf in *Het cahier Virginia Woolf*. Amsterdam: Candide.)
- Claus, H. (1963). *Omtrent Deedee*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Couperus, L. (1889). *Eline Vere*. Amsterdam: Van Kampen.
- Day, D. (1974). *Malcolm Lowry*. London: Oxford University Press.
- Dostojewski, F. (1968). *De dubbelganger*. Amsterdam: Van Oorschot.
- Douwesz, M. (2003). *Strikt*. Amsterdam: Van Oorschot.
- Eeden, F. van. (1935). *Van de koele meren des doods*. Amsterdam: Wereldvenster.
- Gercke, H., & Jarchov, I. (red.) (1980). *Die Prinzhorn-Sammlung*. Königstein/Taunus: Athenaeum-Verlag.
- Gogol, N. (2001). *Dagboek van een gek*. Amsterdam: Veen.
- Heijden, A. van der. (1990). *Advocaat van de hanen*. Amsterdam: Querido.
- Heijden, A. van der. (1994). *Asbestemming*. Amsterdam: Querido.
- Jamison, K.R. (2005). *De verzengende muze; manisch-depressiviteit en het artistieke temperament*. Amsterdam: Candide.
- Jonghe, F. de. (1991). *Eline Vere bij de psychiater*. Bloemendaal: Aramith.
- Joyce, J. (1994). *Ulysses*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Kafka, F. (1977). *Een hongerkunstenaar*. Amsterdam: Querido.
- Koenegracht, F. (2003). *Vroege sneeuw*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Kopland, R./Hoofdakker, R. v.d. (2003). *Twee ambachten*. Amsterdam: Van Oorschot.
- Kroon, J. de. (1993). *Taal en psychose*. Utrecht: Tijdstroom.
- Lange-Eichbaum (1985/1996). *Genie, Irrsinn und Ruhm*. München: Reinhardt.
- Lee, H. (1996). *Virginia Woolf*. London: Chatto and Windus.
- Lowry, M. (1966). *Onder de vulkaan*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Lowry, M. (1984). *Maanzuur*. Amsterdam: Arbeiderspers.
- Mann, K. (1963). *Het getraliede venster*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Meijssing, G. (1997). *Tussen mes en keel*. Amsterdam: Arbeiderspers.
- Meulenberg e.a. (Red.). (2002). *Ziektebeelden*. Utrecht: Lemma.
- Mishima, Y. (1981). *Bekentenissen van een gemaskerde*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Nabokov, V. (1994). *Lolita*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Navratil, L. (1976). *Schizophrenie und Sprache/Schizophrenie und Kunst*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Plokker, J. (1962). *Geschonden beeld*. Den Haag: Mouton.
- Rawie, J-P. (1982). *Intensive Care*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Ree, F. van. (1975). *Schizoforme syndromen en psycholinguïstiek*. Assen: Van Gorcum.
- Rümke, H. (1964). *Over Frederik van Eeden's van de koele meren des doods*. Utrecht: Scheltema en Holkema.
- Sartre, J-P. (1962). *De muur*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Speijer, N. (1969). *Het zelfmoordvraagstuk*. Arnhem: Van Loghum Slaterus.
- Svevo, I. (1979). *Bekentenissen van Zeno*. Amsterdam: Athenaeum.
- Timmer, C. (Red.) (1961). *De 43ste april*. Amsterdam: Van Oorschot.
- Verbeek, E. (1957). *Arthur Rimbaud. Een Pathografie*. Amsterdam: Zwets & Zeitlinger.
- Verbeek, E. (1984). *Loon voor duivelskunst, over het verband tussen persoon en werk van Franz Kafka*. Assen: Van Gorcum.
- Vestdijk, S. (1964). *De zieke mens in de romanliteratuur*. Delft: Koninklijke Nederlandsche Gist- en Spiritusfabriek.
- Vogelaar, J.F. (1982). *Gestoorde teksten*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Wellek, R. & A. Warren, A. (1974). *Theorie der literatuur*. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep.
- Wieg, R. (2003). *Kameraad scheermes*. Amsterdam: Arbeiderspers.
- Willemsen, A. (1991). *De val*. Amsterdam: Arbeiderspers.
- Woolf, V. (1985). *De golven*. Amsterdam: De Bezige Bij.

AUTEUR

H.J.T.M. CORTHALS is psychiater en werkzaam bij de GGZ Midden-Brabant in Tilburg en voert een eigen praktijk in 's-Hertogenbosch.
Correspondentieadres: h.corthals@ggzmb.nl; henkcorthals@home.nl.

Geen strijdige belangen meegeedeeld.

Het artikel werd voor publicatie geaccepteerd op 4-5-2006.

SUMMARY

On psychiatry and literature – H.J.T.M. Corthals –

Among the books published in 2003 by the publishing house Van Oorschot in Amsterdam were 'Twee Ambachten', a collection of essays by Rutger Kopland and 'Strikt', a novel by Minke Douwes. The authors of both books are psychiatrists. Kopland has already made a name for himself as a writer, but Douwes is a completely new name in Dutch literature. In this essay, which was inspired by the two books in question, I attempt to explore the relationship between psychiatry and literature. There are interfaces between psychiatry and literature, that because of very different reasons can be worth to be researched.

[TIJDSCHRIFT VOOR PSYCHIATRIE 48(2006)7, 515-524]

KEY WORDS Douwes, Kopland, literature, psychiatry